

Andrzej Michalak
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
w Olsztynie

EWOLUCJA POGLĄDÓW WERNERA SOMBARTA A POLITYKA NIEMIECKA POCZĄTKÓW XX WIEKU

Wstęp

W historii socjologii XX wieku postać Wernera Sombarta zajmuje szczególne miejsce. W jego biografii naukowej odbijają się blaski i cienie niemieckiej humanistyki przełomu XIX i XX wieku. Był współtwórcą socjologii jako dyscypliny wiedzy w Niemczech, a także świetnym wykładowcą uniwersyteckim. Jednak stał się obok Martina Heideggera jedną z najbardziej kontrowersyjnych postaci niemieckich nauk społecznych lat trzydziestych¹: za życia luminarz nauki, po śmierci krytykowany i skazany na banicję w historii niemieckiej socjologii. Jego kariera naukowa jest nadal przedmiotem sporów nie tylko ze względu głoszone idee, lecz również spektakularną biografię². Pracę akademicką rozpoczął na uniwersytecie we Wrocławiu, gdzie zrodziły się początki jego myślenia socjologicznego. Była to

¹ W odróżnieniu od Martina Heideggera Sombart nie przeżył wojny. Zmarł w 1941 roku. Nie musiał zatem przechodzić procesu denazyfikacji przed komisjami alianckimi, ale za to niepamięć o nim i jego twórczości za sprawą Leopolda von Wiesego i amerykańskiej administracji wojskowej stała obowiązującą regułą w niemieckiej socjologii od roku 1945 (A. Michalak, *Tradycje i współczesne oblicza socjologii niemieckiej*, „Edukacja Humanistyczna” 2013, nr 2, s. 50). W roku 2010, z okazji stulecia powstania Niemieckiego Towarzystwa Socjologicznego, na kongresie tej organizacji we Frankfurcie nad Menem nazwisko Sombarta jako uczestnika kongresu założycielskiego zostało wymienione jedynie w referacie prezentującym zasługi Maksa Webera dla powstania niemieckiej socjologii. Współcześnie postać Sombarta najczęściej przypomniana jest w dyskusjach socjologów i ekonomistów w USA oraz Japonii. Natomiast w Niemczech pamięć o nim odłożono *ad acta* historii socjologii. W środowisku akademickim jest źle widziane przypominanie sylwetki Sombarta, czego doświadczył jego biograf, Friedrich Lenger, na którego wylała się fala krytyki za poświęconą niesławnemu socjologowi publikację (zob. F. Lenger, *Sozialwissenschaft um 1900: Studien zu Werner Sombart und einigen seiner Zeitgenossen*, Frankfurt am Main 2009, s.175–178). W środowisku akademickim RFN obowiązuje nadal niepisana zasada, wypracowana jeszcze na „rozliczeniowym” Kongresie Niemieckiego Towarzystwa Socjologicznego w roku 1946, że w świecie naukowym socjologia niemiecka przełomu XIX i XX wieku powinna być kojarzona zasadniczo z konkretnymi trzema uczonymi, którymi są: Georg Simmel, Maks Weber, ewentualnie jeszcze jego brat Alfred, oraz *Ferdinand Tönnies*. W tym panteonie nie miejsca dla Wernera Sombarta, choć był osobą wiodącą w niemieckiej socjologii tego okresu.

² F. Lenger, *Werner Sombart, 1863–1941: eine Biographie*, München 1994.

refleksja kontekstowa, kreująca jeszcze nieśmiało własne poglądy; powstawała w reakcji na koncepcje naukowe osób o ukształtowanym już wtedy autorytecie w humanistyce niemieckiej, takimi jak Max Weber, Georg Simmel czy Ernst Troelsch.

Należy zauważyć, że ten kontekstowy rozwój wiedzy Sombarta miał też swoich naśladowców. Sombart zainspirował w późniejszym okresie innych badaczy do wyodrębnienia szerszej koncepcji teoretycznej spośród pierwotnie luźno powiązanych myśli. Takim przykładem może być pojęcie „mikrohistoria”. Stworzyło ono podstawę dla nowej koncepcji badania zjawisk społecznych, stosowanej później zarówno w socjologii, jak i historii gospodarczej.

Jednak cechą charakterystyczną całej twórczości Sombarta jest ewolucja programowa uwarunkowana zmianami poglądów osób, z którymi utrzymywał kontakty naukowe w trakcie swojego długiego życia: od akademickiego socjalizmu, poprzez quasi-socjalną demokrację, aż po nacjonalizm i faszyzm³.

Konformizm w niemieckim środowisku akademickim nie był tylko jego udziałem. W cesarskich Niemiec margines swobód politycznych nie był duży. Dominował konserwatyzm. Osoby aspirujące do stanowisk publicznych, w tym uniwersyteckich, musiały liczyć się z kreowanymi przez władze prądami ideowymi, jeżeli chciały owe stanowiska zajmować.

1. Narodzin intelektualisty

Wrocławski okres kariery naukowej Sombarta zaowocował również jego aktywnością społeczną. Wypracowany paradygmat socjologiczny jedności myśli i działania zbliżył go do aktywności w związkach zawodowych⁴. Jednakże pierwociny myślenia socjologicznego wynikały przede wszystkim z obserwacji problemów społecznych miasta z pozycji członka rady miejskiej. Analiza praktyki społecznej władz miejskich była źródłem szeregu krytycznych ocen prezentowanych publicznie na łamach prasy, a także na zebraniach mieszkańców. Wtedy to właśnie pojawił się u Sombarta w analizach publicystycznych poświęconych zjawiskom społecznym problem własności; dotyczył on kwestii własności komunalnej. Powstawanie własności komunalnej jako mienia grupowego o swoistych cechach uspołecznienia użytkowania było jedną z jego pierwszych refleksji dotyczących socjologii gospodarczej. Idea aktywności społecznej ludzi nauki w rozumieniu Sombarta nie miała jednoznacznych konotacji marksistowskich (choć są też głosy przeciwne), lecz była raczej kontekstowym rozumieniem uprawiania nauk społecznych powiązanych z praktyką⁵. Prekursorem tego stylu myślenia był w tym czasie wrocławski prawnik Ignaz Jastrow⁶. Aktywność społeczna w jego rozumieniu to część składowa procesu badawczego, czyli docierania do prawdy.

³ J. Bockhaus, *Werner Sombart (1863–1941) – Klassiker der Sozialwissenschaften: eine kritische Bestandsaufnahme*, Marburg 2000.

⁴ W. Sombart, *Dennoch! Aus Theorie und Geschichte der gewerkschaftlichen Arbeiterbewegung*, Jena 1900.

⁵ Jednoznaczną opinię na temat poglądów Sombarta zaprezentował w roku 1923 znany marksistowski filozof Georg Lukasc w pracy *Geschichte und Klassenbewußtsein*. Określił Sombarta jako mieszczańskiego ekonomistę, zob. (G. Lukasc, *Historia i świadomość klasowa: studia o marksistowskiej dialektyce*, przeł. i wstępem poprzedził M.J. Siemek, Warszawa 1988, s.207).

⁶ Postać mało znana w polskiej literaturze socjologicznej i prawniczej. Ignaz Jastrow był jednym z założycieli

Sombart był nie tylko ambitnym, lecz również pracowitym naukowcem. Od zarania swojej kariery naukowej dążył do osiągnięcia sukcesu zawodowego poprzez popularność. Należy podkreślić, że jego postępowanie nie różniło się pod tym względem od postaw kolegów. W owym czasie dominowało wśród niemieckich profesorów przekonanie, że stanowią nadzwyczajną kastę obywateli cesarstwa. Akademickość rozumiano jako elitarność zarówno intelektualną, jak i społeczną, co wynikało z tego, że Niemcy na przełomie XIX i XX wieku przeżywały dynamiczny rozwój praktycznie w każdej dziedzinie życia społecznego. Szczególnie intensywne zmiany dokonywały się w trzech obszarach: rozwój przemysłu, badania naukowe i przemiany struktury społecznej. Był to efekt zażębiania się procesów społecznych zapoczątkowanych wojną francusko-pruską, której konsekwencją było zjednoczenie Niemiec. Powstał w ten sposób bardzo silny impuls dla rozwoju gospodarczego krajów niemieckich, szczególnie widoczny w przemyśle. To generowało powstawanie klasy robotniczej jako znaczącej grupy społecznej w Niemczech. Dla Sombarta refleksja na temat położenia ekonomicznego robotników stała się pretekstem do zainteresowania się poglądami Marksa i Engelsa. Z tym też wiązała się aktywność społeczna na rzecz poprawy sytuacji socjalnej robotników, co zjednało mu sympatyków wśród socjaldemokracji niemieckiej⁷.

2. Popularność, pieniądze i oportunistyzm

Sombart analizował poglądy Marksa w kontekście własnych doświadczeń wynikających z kontaktów z robotnikami jeszcze z okresu wrocławskiego. Jednak od samego początku kariery naukowej zajmował się krytycznie marksizmem. Od roku 1890 propagował swoje poglądy na ten temat na wykładach uniwersyteckich z ekonomii politycznej, gdy pełnił funkcję profesora nadzwyczajnego we Wrocławiu. Jego zajęcia cieszyły się dużym zainteresowaniem wśród studentów, jednak ze względu na tematykę stopniowo narastała nieprzychylność władz uczelni. Podobnie jak w przypadku Georga Simmla, Sombart nie ograniczał się jedynie do przekazania faktów i teorii, lecz również prezentował odniesienia do przykładów z praktyki społecznej oraz kultury, na przykład literatury pięknej. Jego wystąpienia były spektaklami krasomówstwa na najwyższym poziomie erudycji. Duża popularność tych wykładów powodowała zazdrość wśród kolegów i narastającą krytykę prezentowanych poglądów⁸. W 1905 roku Sombart został zmuszony do opuszczenia Wrocławia,

Niemieckiego Towarzystwa Socjologicznego. Wprowadził do obiegu naukowego pojęcia: „polityka socjalna” (*Sozialpolitik*) oraz „rynek pracy” (*Arbeitsmarkt*). W niemieckiej nauce prawa stworzył podstawy prawa pracy i ubezpieczeń społecznych (D.B. Maier, *Ignaz Jastrow: sozialliberale positionen in Wissenschaft und Politik*, Berlin 2010).

⁷ Konotacje marksistowskie Sombarta to w dużym stopniu wytwór interpretacji jego początkowych publikacji ze strony Nikołaja Bucharina w latach dwudziestych. Bucharin był znanym ekonomistą radzieckim okresu NEP-u, ale wiedzę o twórczości Sombarta miał powierzchowną. Jako rektor szkoły partyjnej upowszechniał *implicite* w swoich publikacjach koncepcje teoretyczne Sombarta. Między innymi z tego powodu spotkały go represje polityczne w okresie stalinizmu.

⁸ O tym, że stanowiło to problem, zwraca uwagę autor wstępu do brytyjskiego wydania książki *Sozialismus und soziale Bewegung*. W 1909 roku M. Epstein podkreślił trudną sytuację na uniwersytecie wrocławskim, która zmusiła Wernera Sombarta do wyjazdu do Berlina. Epstein nie rozwinął szerzej tego wątku, jedynie napo-

gdyż przez władze uniwersyteckie odmówiły zatrudnienia go na stanowisku profesora zwyczajnego⁹. W tym samym roku wyjechał do Berlina i podjął pracę na stanowisku profesora nadzwyczajnego w Handelshochschule. W tym okresie zaczął się interesować socjologią jako nową dyscypliną wiedzy. Przed wyjazdem z Berlina przygotował dwie publikacje z ekonomii politycznej, które miały fundamentalne znaczenie dla jego dalszej kariery naukowej: *Sozialismus und soziale Bewegung*¹⁰ oraz *Der moderne Kapitalismus*¹¹.

Książki te budują znaczącą pozycję Sombarta zarówno w środowisku niemieckich, jak również międzynarodowych propagatorów socjalizmu. Charakterystyczną cechą obu pozycji jest analizowanie kategorii ekonomii politycznej na tle procesów społecznych i ich wzajemnych zależności. Pojawia się pytanie, dlaczego stały się tak popularne w Niemczech i za granicą. Odpowiedź można znaleźć w zawartości obu publikacji. Zostały napisane przystępnym dla przeciętnego czytelnika językiem; w odróżnieniu od książek stworzonych przez współczesnych mu profesorów akademickich, na przykład Ferdynanda Toenniesa, publikacje Sombarta charakteryzują się przejrzystą strukturą, a ponadto skomplikowane problemy społeczne prezentowane są w interesujący i czytelny sposób. Sombart nie pisał książek dla elit intelektualnych, tylko dla mas. Ponadto pisanie książek przysparzało mu popularności oraz znacznych korzyści finansowych. Publikacje własnych analiz kapitalizmu wykorzystał do zarobienia pieniędzy i przystąpienia do burżuazji niemieckiej, choć jego ówczesne poglądy oscylowały wokół szeroko pojętych idei socjaldemokratycznych. Przypisywanie mu światopoglądu marksistowskiego wydaje się jednak nadużyciem intelektualnym. W książkach Sombarta nie ma bezpośredniego pozytywnego nawiązania do filozofii Marksa, raczej można znaleźć odniesienia krytyczne; prezentowane koncepcje to raczej pokłosie poglądów Toenniesa¹². Brak też systematyki terminologicznej charakterystycznej dla publikacji pozo-

mknął o jakimś konflikcie z władzami pruskimi. Skoro jednak Sombart wyjechał do Berlina, oznaczać to mogło, że konflikt miał charakter personalny.

⁹ Z dokumentów dostępnych w archiwum Uniwersytetu Wrocławskiego nie można wyprowadzić jednoznacznego wniosku o konformistycznym usposobieniu Sombarta na początku kariery naukowej. Wręcz przeciwnie, z protokołów posiedzeń rady wydziału filozoficznego przebija obraz człowieka krytycznie nastawionego do otaczającej go rzeczywistości. Należy założyć, że jego charakter i sposób bycia ewoluowały w zderzeniu z realiami politycznymi przełomu XIX i XX wieku. Również z życiorysu, napisanego własnoręcznie dla władz uczelni, kształtuje się obraz człowieka światłego, o postępowych poglądach, podróżującego po Europie w poszukiwaniu inspiracji twórczych. Widoczna jest też fascynacja renesansową kulturą włoską. W życiorysie Sombarta widoczna jest też ambicja do świadomego budowania własnej kariery naukowej. Nie ulega też wątpliwości, że otrzymanie w wieku 27 lat profesury nadzwyczajnej nie było w tym czasie zjawiskiem powszechnym w niemieckim szkolnictwie wyższym.

¹⁰ W. Sombart, *Sozialismus und soziale Bewegung*, Jena 1896.

¹¹ W. Sombart, *Der moderne Kapitalismus: historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, Leipzig 1902. Obie książki bardzo szybko stały się popularne wśród czytelników niemieckich i doczekały się szeregu nowych edycji. Pierwsze wydanie *Sozialismus* datuje się rok 1896, a następne na lata: 1897, 1905, 1908, 1919, 1920. Podobnie sytuacja wyglądała w przypadku *Der moderne Kapitalismus*. Pierwsze wydanie to rok 1902, ostatecznie – 1928. Książkę tę wydawano systematycznie co kilka lat. Oprócz tego pojawiły się wydania zagraniczne *Sozialismus*. W języku angielskim po raz pierwszy wydano tę pracę w roku 1898, w tym samym powstało wydanie francuski oraz armeńskie. W roku 1906 pojawiło się wydanie rosyjskie, wznowione w roku 1917.

¹² Pojęcia *Socialismus* i *Kommunismus*, które pojawiły się w podtytule pierwszego wydania fundamentalnej pracy Tönniesia *Gemeinschaft und Gesellschaft* z roku 1887, oznaczały inne zakresy tematyczne pojęć niż ich

stających pod wpływem marksizmu. Natomiast widoczne są nawiązania do poglądów Ferdynanda Lassalla, Edwarda Bernsteina oraz Karola Kautskiego, z którymi autor utrzymywał kontakty intelektualne. Prawdopodobnie przez to, że na wykładach odnosił się do tych idei, pojawiły się wśród profesury wrocławskiej plotki o jego związkach z marksistami. Nic bardziej mylnego: gdy pisał o duchu kapitalizmu, jego poglądy na ten temat ewoluowały już ku koncepcjom społecznym Maksa Webera. Najprawdopodobniej wyjazd z Wrocławia był podyktowany nie tylko konfliktem z władzami uczelni o stanowisko profesora zwyczajnego, powstałym na tle podejrzeń o „niewłaściwe” poglądy polityczne, lecz również chęcią bliższej współpracy z czołowym niemieckim socjologiem tego okresu, Maksem Weberem, przy redakcji czasopisma „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik”¹³.

Max Weber był w tym czasie jednym z najbardziej cenionych przez władze pruskie socjologiem niemieckim. Jego książka o znaczeniu protestantyzmu dla rozwoju gospodarczego uznana została za apoteozę Zachodu¹⁴. Natomiast fundamentalna praca naukowa *Wirtschaft und Gesellschaft* odczytana została ówczesnie jako ideowy fundament niemieckiej kultury. Weber mógł się pochwalić osiągnięciami naukowymi, sukcesami w karierze zawodowej oraz prestiżem, jakim cieszył się u Bismarcka, który uznawał go po Heglu za najważniejszego niemieckiego myśliciela państwowo-twórczego. Ponadto Weber był człowiekiem na wskroś ideowym, chociaż chciał uchodzić za technokratę i liberała. Należał do Hakaty i był zwolennikiem Kulturkampf; swoje poglądy polityczne określał jako centrowe. Można to zrozumieć jako manifestację sprzeciwu wobec tradycji niemieckiej, ponieważ w tym czasie ideowy konserwatyzm zarezerwowany był zasadniczo dla pruskiej szlachty.

Sombartowi to prawdopodobnie imponowało. Też chciał być człowiekiem sukcesu, czemu dawał wielokrotnie wyraz w wystąpieniach nieformalnych. Jednak w odróżnieniu od sytuacji Webera, wcześniejsze zaangażowanie ideowe Sombarta stanowiło barierę polityczną w karierze nie tylko akademickiej, lecz również publicznej. Zatem został pragmatycznym akolitą Webera. Po przyjeździe do Berlina prezentował się już na pozycji niezależnego intelektualisty; socjalizm akademicki pozostawił we Wrocławiu.

współczesne rozumienie (F. Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Kommunismus und des Sozialismus als empirischer Kulturformen*, Leipzig 1897). Autor we wstępie wyjaśnił sens socjologiczny obu pojęć: *Kommunismus* traktował jako pierwotnie prymitywną formę relacji społecznych wyrastających zasadniczo z pokrewieństwa; natomiast *Socialismus* (przez „c”) to forma relacji społecznych wytworzonych w procesie historycznego rozwoju kultury. Tönnies nie używał, pojęcia „więź społeczna” dla opisanie różnic w tychże relacjach społecznych, ponieważ nie znał wówczas tego terminu. Dopiero dzięki pracy Emila Durkheima *De la division du travail social* z roku 1893 wprowadzone zostało do refleksji socjologicznej pojęcie więzi społecznych (E. Durkheim, *De la division du travail social*, Paris 1893). Durkheim z kolei napisał tę książkę pod wpływem lektury publikacji Tönniesa jako jej rozwinięcie teoretyczne. Należy zwrócić uwagę, że to w zasadniczy sposób zmieniło późniejszą refleksję Tönniesa na temat pojęć *Gemeinschaft* i *Gesellschaft*, nadało im bowiem sens socjologiczny w większym stopniu niż w pierwszym wydaniu. Paradoksalnie dokonywało się to bez zmiany treści, jedynie poprzez ewolucję interpretacji omawianych zagadnień na wykładach, które Tönnies poświęcał temu tematowi przez prawie czterdzieści lat. Na tym zresztą polega zasadnicza trudność z recepcją poglądów Tönniesa, ponieważ nikt nie uczestniczył przez tak długi czas w jego wykładach. W związku z powyższym główny problem z interpretacją poglądów Tönniesa tkwi w uchwyceniu ich sensu w procesie merytorycznej ewolucji. Znakomitym znawcą tej problematyki w polskiej socjologii był Władysław Jacher.

¹³ W. Sombart, Weber M., Jaffe, E., *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Tübingen 1904.

¹⁴ M. Weber, *Die protestantische Ethik und Geist der Kapitalismus*, Tübingen 1904.

3. Socjologia jako wiedza o społeczeństwie, panowaniu i władzy

Zaangażowanie się Sombarta w tworzenie ruchu socjologicznego w Niemczech to efekt splotu okoliczności. Po przyjeździe do Berlina był już znanym w kraju i poza granicami naukowcem, ale nadal pozostawał w cieniu innych wielkich postaci, takich jak Weber czy Simmel. Sombart marzył o uzyskaniu profesury na uniwersytecie berlińskim, co jednak nie było takie proste ze względu na przypisywane mu poglądy zbliżone do socjalistycznych. Uniwersytet berliński był uczelnią cesarską i podlegał, podobnie jak uniwersytet wrocławski, konserwatywnemu rządowi pruskiemu. Stąd pojawiły się zainteresowania Sombarta socjologią jako dyscypliną wiedzy w Niemczech – nową i, co najważniejsze, pozostającą pod szczególnym protekcją właśnie Maksa Weбера, który zorganizował pierwszy zjazd Niemieckiego Towarzystwa Socjologicznego we Frankfurcie nad Menem w roku 1910. Kongres stał się dla Sombarta przepustką ku dalszej karierze akademickiej. Dzięki wystąpieniu kongresowemu został kandydatem do pierwszego szeregu niemieckiej profesury. Dla samego Weбера natomiast zjazd socjologiczny okazał się merytorycznym rozczarowaniem. Pod wpływem krytyki ze strony żony Marianny popadł w depresję, a następnie wycofał się z aktywności w towarzystwie na rzecz swojego brata Alfreda.

Natomiast Sombart wykorzystał to wydarzenie do zbudowania własnej pozycji naukowej nie tylko w środowisku akademickim, lecz przede wszystkim w ocenie władz cesarstwa. Należy podkreślić, że podczas zjazdu wygłosił prawdopodobnie jeden z najlepszych referatów w swoim życiu, pod tytułem „Technika i kultura”¹⁵. Tezy zawarte w tym tekście wywarły olbrzymi wpływ na dalszy rozwój socjologii niemieckiej. Sombart dokonał przede wszystkim syntetycznej krytyki podejścia ewolucyjnego i naturalistycznego w socjologii; jednocześnie uTORował drogę do myślenia humanistycznego w naukach o społeczeństwie. Przedstawił zależności między zagadnieniami kultury i techniki, których wyrazem jest pojęcie kultury technicznej; wskazał, że technika to nie tylko część kultury, lecz również istnieje między nimi immanentna zależność w postaci kreacji technologicznych. Wyprowadził to pojęcie z wywodów o praktycznych efektach tychże współzależności; wskazał zarazem na społeczny charakter powstawania kultury technicznej. Uważał, że odkrycia i wynalazki mają swoje źródła w kulturze duchowej ludzi.

Na ten aspekt zależności Sombart zwracał jednak szczególną uwagę dopiero późniejszym okresie swej kariery. W roku 1913 wydał kolejną książkę poświęconą tej problematyce, pod znaczącym tytułem *Der Bourgeois*. Stworzył w niej portret socjologiczny właścicieli kapitału: od drobnych rentierów po bogatych fabrykantów. Była to rozprawa naukowa o kulturowych źródłach przedsiębiorczości¹⁶; powstała na bazie przesłanek empirycznych, które wskazywały nowe zjawisko: otóż w Niemczech na przełomie XIX i XX wieku nastąpiła eksplozja odkryć naukowych oraz wynalazków. Pojawiło się też pojęcie prawne opisujące własności intelektualne wyrażone w patentach. Podobne zjawisko autor obserwował w Stanach Zjednoczonych. Postawił też pytanie, dlaczego takie zjawisko nie wystąpiło na przykład

¹⁵ W. Sombart, *Technik und Kultur*, Frankfurt am Main 1911, s. 64–83.

¹⁶ W. Sombart, *Der Bourgeois*, München und Leipzig 1913.

we Włoszech, Hiszpanii lub Rosji. Odpowiedź była prosta. Podobnie jak Max Weber, Sombart uważał, że społeczeństwa, w których nie dokonała się reformacja, nie rozwinęły określonych stosunków społecznych umożliwiających rozwój technologii. Nawet w warunkach rozwoju kapitalizmu kraje te pozostają zacofane, ponieważ technika jest efektem rozwoju kultury społeczeństw Zachodu. Sombart nie używał pojęcia dyfuzji kultur, ponieważ w tym czasie ono jeszcze nie istniało, ale jego wywody sprowadzają się do tego sensu. Kapitalizm rozprzestrzenił się po świecie nawet wśród społeczeństw, które nie wytworzyły właściwych relacji społecznych dla tego typu gospodarki. Jednak swoistości zachodnich form kulturowych manifestują się w sposób charakterystyczny tylko dla tych relacji społecznych, których są źródłem, w związku z czym inne społeczeństwa imitują jedynie wytwory relacji kapitalistycznych.

Wyjątkiem w tych rozważaniach byli Żydzi. W książce poświęconej problematyce wpływu judaizmu na współczesny kapitalizm Sombart wykazał się zarówno erudycją, jak i przenikliwością analityczną wywodów z zakresu socjologii gospodarczej¹⁷. Należy też podkreślić, że swe poglądy prezentował jako antytezy popularnych w niemieckiej nauce społecznej w tym czasie idei rasowo-antropologicznych; nie chciał, aby jego książkę traktowano jako ocenę znaczenia Żydów w rozwoju współczesnego kapitalizmu, lecz jako naukową analizę faktów. Wynikało to przede wszystkim z sytuacji politycznej w Niemczech na początku XX wieku. Występowała silna polaryzacja ideowa¹⁸: rosło z jednej strony znaczenie w życiu publicznym związków zawodowych i socjaldemokracji, z drugiej – niemieckiego konserwatywnego politycznego. W tych warunkach Żydzi niemieccy ulegali masowemu procesowi laicyzacji i nacjonalizacji. Byli obecni w całym spektrum życia społecznego: od lewicy, poprzez liberalne centrum, aż po konserwatywną prawicę. Antysemityzm niemiecki miał źródła ideowe w poglądach Lutera na organizację życia społecznego. Dla tego reformatora religijnego podstawę chrześcijaństwa stanowiły wspólnoty społeczne, których inspiracją miały być instytucje tego typu powstałe jeszcze w czasach antycznych. Zauważył, że żyjący we wspólnotach Żydzi wytwarzają silne więzi społeczne; zarazem religia jest dla nich źródłem wielopoziomowej integracji interpersonalnej. Luter, krytykując religijne predyspozycje żydowskie do wspólnotowej hermetyczności społecznej, paradoksalnie został ich obrońcą. Jednocześnie refleksja nad społecznymi źródłami judaizmu stała się ważną inspiracją dla koncepcji odnowy życia zbiorowego chrześcijan¹⁹.

Sombart ze względów politycznych zgadzał się poglądami Maksa Webera na protestantyzm jako źródło współczesnego kapitalizmu, ale narastał w nim stopniowy krytycyzm wobec tych koncepcji. Na początku XX wieku w Niemczech panował dogmat polityczny

¹⁷ W. Sombart, *Technik und Kultur*, op. cit.

¹⁸ H.A. Winkler, *Długa droga na Zachód. Tom 1. Dzieje Niemiec 1806–1933*, przeł. V. Grotowicz, M. Kopij, W. Kunicki, Wrocław 2007, s. 2671–281.

¹⁹ Fundamentalne znaczenie dla zrozumienia tego problemu ma list Lutera do mieszkańców miejscowości Leisnig z 1523 roku, w którym zostały zawarte poglądy na korporacyjny charakter organizacji życia społecznego miasta, zgodny z zasadami ewangelii (A. Michalak, *Społeczności lokalne pogranicza niemiecko-polskiego. Socjologiczne stadium uczestnictwa wspólnotowego mieszkańców Nadodrza*, Szczecin 2012, s. 49–50).

stanowiący część składową państwowej racji stanu cesarstwa o wyższości kulturowej protestantyzmu nad innymi wyznaniem, a w szczególności nad katolicyzmem. Nawet porażka polityki *Kulturkampf* pod koniec XIX wieku nie zmieniła zasadniczo polityki rządu pruskiego. Zatem Sombart ograniczył się w swoich wywodach do wskazania podobieństw między kalwinizmem a judaizmem z punktu widzenia praktyki społecznej. Ponadto poczynił pewne uwagi z zakresu socjologii gospodarczej, które ukazywały antysemityzm jako kolaż uprzedzeń indywidualnych i zbiorowych stereotypów. Według Sombarta współczesny kapitalizm niewiele miał wspólnego z dogmatycznym judaizmem. Asocjacje tego typu mogły jedynie wyrastać z praktyki społecznej. Żydzi od czasu renesansu mieli nie tylko zakaz pełnienia funkcji publicznych, lecz również byli ograniczani w strukturze społeczno-zawodowej do określonego typu aktywności gospodarczej, realizowanej w wyznaczonej przestrzeni miast. We włoskich miastach, które były kolebkami diaspory żydowskiej, takich jak Wenecja czy Florencja, mieli prawo żyć – ale w gettach. Gdy migrowali po Europie w poszukiwaniu lepszego miejsca do życia, rozprzestrzanieli praktykę stosowania instrumentów finansowych stworzonych we włoskich gettach dla wsparcia rozwoju handlu²⁰.

Powstaje zatem pytanie, co skłoniło Sombarta do tego typu refleksji naukowej. Nie ma jasnej odpowiedzi; nieliczni biografowie nie dają przekonującego wyjaśnienia na tak postawione pytanie²¹. Najprawdopodobniej chciał zablęsnąć intelektualnie przed Maksem Weberem, a jednocześnie próbował zwrócić na siebie uwagi bogatych kupców.

4. Nemezis kariery

Sombart był propagatorem udziału Niemiec w wojnie światowej; nacjonalizm stał się dla niego katalizatorem kariery naukowej. To zaangażowanie stało się widoczne podczas obrad drugiego kongresu socjologicznego w roku 1912. Następnie w roku 1915 wydał

²⁰ Koncepcje naukowe Sombarta pośrednio potwierdził w swoich wspomnieniach historyk amerykański żydowskiego pochodzenia, który jako dziecko wraz z rodzicami wyemigrował do Stanów Zjednoczonych po dojściu nazistów do władzy w Niemczech. Zwrócił on uwagę na fakt, że Prusach od początku wieku XVIII królowie sprzyjali osadnictwu Żydów europejskich, gwarantując im bezpieczeństwo osobiste i swobodę praktyk religijnych. Jednocześnie jednak ograniczali administracyjnie ich aktywność społeczną, zezwalali bowiem na wykonywanie jedynie tak zwanych wolnych zawodów. Osadnicy byli najczęściej kupcami, adwokatami lub lekarzami, bez żadnej reprezentacji politycznej. Te ograniczenia wytworzyły silną presję na zdobywanie wykształcenia, co powodowało stopniową kreację elit intelektualnych i ekonomicznych. W konsekwencji tej polityki pod koniec XIX wieku Niemcy pochodzenia żydowskiego dominowali w zawodach, których wykonywanie wiązało się ze zdobyciem dobrego wykształcenia. Było to widoczne szczególnie w obrębie dwóch zawodów: adwokatów i lekarzy. To samo zjawisko występowało wśród kupców. Wśród słabiej wykształconych Niemców stopniowo rozpowszechniało się przekonanie o narastającej dominacji osób pochodzenia żydowskiego w dostępie do lukratywnych zawodów. Jednocześnie politycy w celu zdobycia publicznego poklasku zaczęli w oparciu o ten stereotyp tworzyć teorie spiskowe. Nowoczesny antysemityzm niemiecki miał swoje źródła w tym zjawisku społecznym (F. Stern, *Niemcy w pięciu wcieleniach*, przeł. Ł. Gałęcki, E. Kubikowska, Warszawa 2008).

²¹ F. Lenger, *Sozialwissenschaft um 1900...*, op. cit., s. 109–125.

książkę *Händler und Helden*, afirmującą niemiecki wysiłek wojenny wobec Wielkiej Brytanii²². W roku 1917 otrzymał upragnioną profesurę zwyczajną na Uniwersytecie Frydrycha Wilhelma w Berlinie, którą piastował aż do roku 1940.

Po wielkiej wojnie pojawił się nowy problem społeczny w Niemczech: zagrożenie rewolucją komunistyczną. We wrześniu 1922 roku w Jenie odbył się trzeci kongres Niemieckiego Towarzystwa Socjologicznego, którego temat brzmiał: „Das Wesen der Revolution” („Istota rewolucji”). Socjologzy niemieccy i austriaccy w trudnych warunkach powojennych Europy podejmowali się analizy społecznych przesłanek powstawania ruchów rewolucyjnych. Dominującą w opisach społecznych przyczyn narastania radykalizmów ideowych przyczyną były występujące deficyty partycypacji w zakresie stosunków ekonomicznych i politycznych. Konieczność reform socjalnych wskazywano jako zasadniczą przesłankę ładu demokratycznego. Wydawać by się mogło, że głos Sombarta w tej dyskusji mógł się okazać ze wszech miar interesujący ze względu na tematykę kongresu. Jednak na tym spotkaniu Sombarta nie był obecny: nie wygłosił referatu ani nie uczestniczył w debacie.

Wojna zmieniła mentalnie Niemców, a Sombart w tym względzie nie był wyjątkiem. Narodził się ustrój republikański, wraz z nim prawa wyborcze szerokich mas społecznych. Pokłosem wojny był też kryzys gospodarczy. Brak stabilności w życiu codziennym stał się symbolem owych czasów. Erich Fromm scharakteryzował ten okres historii Niemców jako zbiorowy strach przed samodzielnością jednostek uwolnionych od autorytaryzmu²³.

Pojawia się pytanie, jak bardzo zmieniające się stosunki polityczne wpływały na poglądy Sombarta. Nie ma jasnej odpowiedzi, natomiast należy podkreślić, że karierę zawodową i sukces finansowy ten niemiecki uczoney zawdzięczał własnemu oportunistowemu. Robił wszystko, co przysparzało mu popularności; nawet konflikt z władzami uniwersytetu wrocławskiego był prawdopodobnie zdarzeniem częściowo wykreowanym w celu popchnięcia kariery do przodu. Jednak już w Berlinie dla jego otoczenia stawało się widoczne, że w latach dwudziestych Sombart ewoluował ideowo coraz bardziej ku nacjonalizmowi. Kwestią dyskusyjną dla biografów pozostaje, na ile była to świadoma zmiana poglądów, a na ile ewolucja ideowa wynikająca z pogłębiającej się polaryzacji stosunków politycznych w Republice Weimarskiej.

W roku 1928 Sombart wydał kolejną książkę: *Volk und Raum*²⁴. Praca ta ma szczególne znaczenie w historii myśli społeczno-ekonomicznej, wprowadza bowiem dwa pojęcia, wokół których ogniskuje się wywód merytoryczny autora. Pierwsze to „gospodarka przestrzenna”, wprowadzone nie tylko jako zagadnienie teoretyczne, lecz również jako problem wynikły z praktyki gospodarczej. Sombart jako pierwszy dostrzegł kwestię przestrzeni jako zasobu w polityce społeczno-ekonomicznej. Jak na owe czasy była to refleksja prekursorska

²² W. Sombart, *Händler und Helden: patriotische Besinnungen*, München 1915. O tym, że książka ta była efektem oportunistycznego dążenia do sukcesu, świadczyć może fakt, że zaledwie dwa lata wcześniej Sombart wydał publikację *Krieg und Kapitalismus*, której treść miała zgola odmienne przesłanie ideowe. Sombart wskazał tam na zależność między rozwojem kapitalizmu a militarystką; jako jeden z pierwszych naukowców ukazał wpływ zbrojeń na rozwój gospodarki kapitalistycznej. Przestrzegł jednocześnie Niemcy przed militarystką, który prowadzi nieuchronnie do udziału w wojnie (W. Sombart, *Krieg und Kapitalismus*, München 1913).

²³ E. Fromm, *Ucieczka od wolności*, przeł. O. i A. Ziemilscy, Warszawa 2014.

²⁴ W. Sombart, *Volk und Raum*, Hamburg – Berlin – Leipzig 1928.

zarówno z punktu widzenia teoretycznego, jak i implementacji praktycznych. Dzięki temu Niemcy stały się pierwszym państwem, w którym gospodarka przestrzenna znalazła się wśród przedmiotów wykładowych, a w konsekwencji ład przestrzenny awansował do zagadnienia polityki komunalnej. Sombart wprowadził jeszcze inne pojęcie, które w latach trzydziestych naziści wykorzystali do celów propagandowych: „przestrzeń życiową”. Kwestię tę analizował w dwóch w dwóch wymiarach: w mikroskali – jako zagadnienie związane z gęstością zaludnienia – oraz w makroskali – jako problem planowania społecznego. Naziści wykorzystali właśnie to pojęcie, ponieważ analiza gospodarowania przestrzenią doprowadziła Sombarta do wniosku, że Niemcy jako państwo nie będą w stanie wykarmić stale rosnącej populacji tego kraju, posiadają bowiem za mało gruntów rolnych²⁵. Stanowiło to zasadniczy pretekst do wysuwania przez Trzecią Rzeszę roszczeń terytorialnych w Europie Środkowo-Wschodniej.

Jednak publikacją, która przesądziła o związkach z nazistami, była książka *Deutscher Sozialismus*²⁶. Sombart połączył tu eklektycznie dwa pojęcia: idee narodowe i tradycje niemieckiego ruchu socjalistycznego. Książka stała się podstawą ideową narodowego socjalizmu w Niemczech w latach trzydziestych²⁷. Trudno dziś jednoznacznie stwierdzić, jakimi motywami kierował się autor; najprawdopodobniej przeważyły argumenty finansowe ze strony władz nazistowskich, jednak nie bez znaczenia pozostawała perspektywa wygodnego życia, pełnego splendoru i propagandowej afirmacji. O tym, że kolaborację z nazistami traktował jako grę interesów, może świadczyć kolejna książka Sombarta, wydana w 1935 roku: *Der deutsche Staat der Zukunft*²⁸. Jednak w roku 1938 opublikował dzieło *Von Menschen*²⁹, w którym skrytykował wszelkie rasistowskie koncepcje jako pozbawione podstaw merytorycznych³⁰. Prawdopodobnie przestraszył się skutków swojego politycznego zaangażowania po stronie nazistów. Nie ulega wątpliwości, że przekroczył wszelkie granice oportunistów; mimo to nie było jeszcze za późno na zmiany. Mógł przejść na emeryturę, zamilknąć i wycofać się z życia publicznego, tak jak zrobili to Leopold von Wiese czy Alfred Vierkandt. Mógł wyemigrować do Szwajcarii i przeczekać nazistowską zawieruchę, korzystając ze zgromadzonego majątku, jak René König. Mógł też wyjechać do Wielkiej Brytanii lub Stanów

²⁵ Na podstawie dzisiejszego stanu wiedzy możemy stwierdzić, że podstawowym błędem w rozumowaniu Sombarta był brak korelacji między wielkością produkcji rolnej a postępem technicznym i wpływem tegoż na rozwój przemysłu spożywczego. Ponadto Sombart nie dostrzegł znaczenia handlu zagranicznego w bilansie ogólnym żywności danego kraju.

²⁶ W. Sombart, *Deutscher Sozialismus*, Charlottenburg 1934.

²⁷ Szersze omówienie przywołanej publikacji przekracza zakres tematyczny tego artykułu z co najmniej dwóch powodów. Po pierwsze, analiza taka umożliwiłaby dramatyczne zrozumienie socjologicznego sensu narodowego socjalizmu w Niemczech nie tylko w wymiarze historycznym, lecz również odniesień do współczesności. Po drugie, książka ta miała wymiar propagandowy, jej celem było przekonanie przynajmniej części socjaldemokratów do poparcia narodowego socjalizmu i zasilenia szeregów partii nazistowskiej, która miała ucieleśniać ideały sprawiedliwości społecznej.

²⁸ W. Sombart, *Der deutsche Staat der Zukunft*, Charlottenburg 1935.

²⁹ W. Sombart, *Von Menschen. Versuch einer geisteswissenschaftlichen Anthropologie*, Berlin 1938.

³⁰ Okoliczności wyrażenia zgody przez władze nazistowskie na wydanie tej książki do dziś budzą kontrowersje wśród badaczy tego okresu. Pierwsza hipoteza zakłada, że wiązało się to najprawdopodobniej z chwilową próbą poprawy międzynarodowego wizerunku Niemiec po wydarzeniach tak zwanej „Nocy kryształowej”. Inna koncepcja wskazuje na szczególne znaczenie Heidegera i Sombarta we wspieraniu systemu hitlerowskiego, co dawało im względną swobodę wypowiedzi.

Zjednoczonych i kontynuować tam karierę naukową w oparciu o zgromadzony dorobek jako współpracownik Maksa Webera. Znał Stany Zjednoczone, ponieważ był tam kilkakrotnie przy okazji amerykańskich wydań swoich książek. Ponadto fakt, że znał Georga Simmela, otworzyłby mu drzwi amerykańskich uniwersytetów. Jednakże Sombart wybrał inną drogę w kresu swojej kariery naukowej. Nie zaprotestował przeciwko tak zwanej rebelii jeńskiej, kiedy to naziści przejmowali stery niemieckiej socjologii w celu jej zlikwidowania. Pozostał obojętny na losy swoich kolegów, których wyrzucano z pracy czy to ze względów politycznych i rasowych, jak Karla Mannheim, czy dlatego, że odmówili stosowania pozdrowień hitlerowskich wobec przybyłych na wykład studentów, jak Alfred Weber. Gdy studenci palili na dziedzińcu uniwersytetu książki, udawał, że tego nie dostrzega – bo nie on był autorem palonych publikacji. W zamian za to zmarł w blasku splendorów nazistowskich.

Zakończenie

Kariera naukowa Wernera Sombarta to przykład serii spektakularnych sukcesów człowieka, którego niepohamowana chęć kreacji doprowadziła do finalnej porażki. Był jednym z pierwszych naukowców niemieckich traktujących pracę naukową nie jako misję pracy oświeceniowej w sensie idei Humboldta, lecz jako źródło sukcesu zawodowego i finansowego. Kariera naukowa stała się sposobem na życie w społeczeństwie kapitalistycznym. W tym sensie Sombart był prekursorem komercjalizacji wiedzy. Służyła temu świadomie budowana strategia popularności: od wykładów poprzez sprzedaż książek. Jego aktywność społeczna, zapoczątkowana udziałem w radzie miejskiej Wrocławia, była prawdopodobnie przełomowym wydarzeniem w zrozumieniu znaczenia popularności w kreowaniu kariery. Ponadto młodzieńczy nonkonformizm zderzył się realiami państwa autorytarnego, jakim było państwo pruskie. Można pokusić się o stwierdzenie, że idee społeczne Sombarta traktował jako katalizatory indywidualnego sukcesu. Miał podejście technokratyczne do badań naukowych, co zaowocowało predyspozycjami do oportunistów. Prawdopodobnie nie był świadom tego, że stosunki polityczne w sposób bezwzględny wciągają w tryby gry interesów w walce o władzę – w takim samym stopniu ludzi ideowych, jak i oportunistów. Współczesna niepamięć wydaje się nie tyle konsekwencją oceny ewolucji naukowej Sombarta, ile przede wszystkim skutkiem jego poglądów, publikowanych masowo w latach trzydziestych ubiegłego wieku w Niemczech.

Bibliografia

- Bockhaus J., *Werner Sombart (1863–1941) – Klassiker der Sozialwissenschaften: eine kritische Bestandsaufnahme*, Marburg 2000.
- Durkheim E., *De la division du travail social*, Paris 1893.
- Fromm E., *Ucieczka od wolności*, przeł. O. i A. Ziemilscy, Warszawa 2014.

- Lenger F., *Sozialwissenschaft um 1900: Studien zu Werner Sombart und einigen seiner Zeitgenossen*, Frankfurt am Main 2009.
- Lenger F., *Werner Sombart, 1863–1941: eine Biographie*, München 1994.
- Lukasc G., *Historia i świadomość klasowa: studia o marksistowskiej dialektyce*, przeł. i wstępem poprzedził M.J. Siemek, Warszawa 1988.
- Maier D.B., *Ignaz Jastrow: sozialliberale positionen in Wissenschaft und Politik*, Berlin 2010.
- Michalak A., *Społeczności lokalne pogranicza niemiecko-polskiego. Socjologiczne stadium uczestnictwa wspólnotowego mieszkańców Nadodrza*, Szczecin 2012.
- Michalak A., *Tradycje i współczesne oblicza socjologii niemieckiej*, „Edukacja Humanistyczna” 2013, nr 2.
- Sombart W., *Dennoch! Aus Theorie und Geschichte der gewerkschaftlichen Arbeiterbewegung*, Jena 1900.
- Sombart W., *Der Bourgeois*, München und Leipzig 1913.
- Sombart W., *Der deutsche Staat der Zukunft*, Charlottenburg 1935.
- Sombart W., *Der moderne Kapitalismus: historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinen Anfängen bis zur Gegenwart*, Leipzig 1902.
- Sombart W., *Deutscher Sozialismus*, Charlottenburg 1934.
- Sombart W., *Händler und Helden: patriotische Besinnungen*, München 1915.
- Sombart W., *Krieg und Kapitalismus*, München 1913.
- Sombart W., *Sozialismus und soziale Bewegung*, Jena 1896.
- Sombart W., *Technik und Kultur*, Frankfurt am Main 1911.
- Sombart W., *Volk und Raum*, Hamburg – Berlin – Leipzig 1928.
- Sombart W., *Von Menschen. Versuch einer geisteswissenschaftlichen Anthropologie*, Berlin 1938.
- Sombart W., Weber M., Jaffe E., *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Tübingen 1904.
- Stern F., *Niemcy w pięciu wcieleniach*, przeł. Ł. Gałęcki, E. Kubikowska, Warszawa 2008.
- Tönnies F., *Gemeinschaft und Gesellschaft. Abhandlung des Kommunismus und des Sozialismus als empirischer Kulturformen*, Leipzig 1897.
- Weber M., *Die protestantische Ethik und Geist der Kapitalismus*, Tübingen 1904.
- Winkler H.A., *Długa droga na Zachód. Tom 1. Dzieje Niemiec 1806–1933*, przeł. V. Grotowicz, M. Kopij, W. Kunicki, Wrocław 2007.

Andrzej Michalak

Ewolucja poglądów Wernera Sombarta a polityka niemiecka początków XX wieku

Autor w swoim artykule prezentuje sylwetkę niemieckiego socjologa Wernera Sombarta. Koncentruje się zasadniczo na kierunkach jego kariery naukowej. Omówione zostały zasadnicze etapy kształtowania się tego procesu w oparciu o publikacje Sombarta. Wskazuje się również na uwarunkowania polityczne panujące w Niemczech na przełomie XIX i XX wieku i wpływające na obraz tej kariery. Ukazane zostały ponadto pewne aspekty charakterologiczne bohatera artykułu, które nie pozostawały bez wpływu na przebieg opisywanego zjawiska.

Słowa kluczowe: Werner Sombart; historia socjologii; socjologia niemiecka; kariera naukowa; historia Niemiec; polityka niemiecka; narodowy socjalizm; kapitalizm.

Evolution of views of Werner Sombart and German politics of the early 20th century

The author in his article presents the figure of the German sociologist Werner Sombart. Focuses basically on the directions of his scientific career. The basic stages of this process are discussed based on Sombart's publications. It also indicates the political conditions prevailing in Germany at the turn of the 19th and 20th century that affect the image of this career. In addition, some characterological aspects of the hero of the article are shown. However, they did not affect the course of the phenomenon described.

Keywords: Werner Sombart; History of sociology; German sociology; academic career; history of Germany; German politics; national socialism; capitalism.

Translated by Andrzej Michalak

